

Dinî Gelişim Bakımından İlk Çocukluk Dönemi*

Elif Beyza KIRIŞIK¹

Muhammed Naim NAIMİ²

Öz

Gelişim, ömür boyu süren ve birçok etkenin etkileşimi sonucunda gelişen bir süreçtir. Ömür boyu devam eden gelişim süreçlerinin sağlıklı bir şekilde sürdürülmesi son derece önemlidir. Bu bağlamda psikoloji ve din psikolojisi literatüründe dönemlere ayrılarak incelenen gelişim ve dinî gelişim olgusu, kendi içinde bebeklik, ilk ve son çocukluk, ergenlik, yetişkinlik ve yaşlılık şeklinde sınıflandırılmaktadır. Her bir dönemin farklı gelişim alanlarında kat etmesi beklenen, yaşanılması öngörülen gelişim görevleri vardır. Dinî gelişim konusu da bu alanlar içinde ehemmiyeti haiz olgulardan biridir. İlk çocukluk dönemi 2-6 yaş aralığını kapsayan dönemdir. Çalışmamız, ilk çocukluk dönemindeki bireylerde din ve dinî gelişim konusunu sınırlandırılmıştır. Çünkü bu dönem, gelişim bakımından hayatın en önemli dönemlerinden biridir. Bu dönemde, bireyin birçok gelişim alanında hızlı bir ilerleme yaşanmaktadır. Dinî gelişim alanının nüveleri de bu dönemde belirmeye, oluşmaya ve gelişmeye başlamaktadır. Bu sebeple ilk çocukluk döneminde diğer alanlardaki gelişim kadar dinî gelişim alanındaki izlerin sürülmesi de son derece önemlidir. Bu bağlamda çalışmamızda; ilk çocukluk döneminde dinî duygunun oluşması, gelişmesi ve seyrinin ortaya konulmaya çalışılması amaçlanmaktadır. İlk çocukluk döneminde dinî gelişime etki eden etmenler, dinî gelişimle ilgili ortaya atılan teoriler ve kuramların kısaca özetlenmesi, çalışmamızın tali amaçları arasındadır. Çalışmamız literatüre dayalı bir çalışmadır. Arşiv araştırması kapsamında çocukluk dönemine ilişkin dinî gelişimle bağlantılı literatür taranmış ve kuramsal analiz yapılmıştır. Arşiv araştırması; kitap, makale, biyografi, otobiyografi, köşe yazısı, gazete yazısı... kısaca her türlü yazılı ve sesli belgeler kullanılarak araştırma probleminin cevap aranmaya çalışıldığı bir araştırma yöntemidir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Çocukluk, İlk Çocukluk Dönemi, Gelişim, Dinî Gelişim

Early Childhood Period in Terms of Religious Development

Abstract

Development is a lifelong process that develops as a result of the interaction of many factors. It is extremely important to maintain lifelong developmental processes in a healthy manner. In this context, the phenomenon of development and religious development, which is analyzed in psychology and religious psychology literature by dividing into periods, is classified as infancy, early and late childhood, adolescence, adulthood and old age. Each period has developmental tasks that are expected to be accomplished and experienced in different areas of development. Religious development is one of the most important phenomena in these areas. Early childhood is the period covering the age range of 2-6 years. Our study is limited to the subject of religion and religious development in individuals in early childhood. Because this period is one of the most important periods of life in terms of

* Bu makale, her iki yazarın ortaklaşa çalışmasının ürünü olan ve 8-9 Mart 2024 Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 1. Ulusal Lisansüstü İlahiyat Öğrenci Sempozyumu'nda "İlk Çocukluk Döneminde Din Duygusu" başlığıyla sunulan tebliğin genişletilmiş ve düzenlenmiş halidir.

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, elifbeyzakirisik.akademik@gmail.com, ORCID ID: 0009-0006-7459-5838

² Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, naimnaimi@karabuk.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7528-5694

development. In this period, there is a rapid progress in many developmental areas of the individual. The nuclei of the field of religious development also begin to emerge, form and develop in this period. For this reason, it is extremely important to trace the traces in the field of religious development as well as the development in other fields in early childhood. In this context, our study aims to reveal the formation, development and course of religious emotion in early childhood. The factors affecting religious development in early childhood and a brief summary of the theories and theories about religious development are among the secondary objectives of our study. Our study is a literature-based study. Within the scope of the archival research, the literature related to religious development in childhood was reviewed and theoretical analysis was made. Archival research is a research method in which an answer to the research problem is sought by using books, articles, biographies, autobiographies, columns, newspaper articles... in short, all kinds of written and audio documents.

Keywords: Psychology of Religion, Childhood, Early Childhood, Development, Religious Development

1. Giriş

Çocuk; bedensel, ruhsal ve sosyal bakımdan daha erginliğe erişmemiş bireydir (Karadoğan, 2019: 196). Çocukluk dönemi, bebeklik döneminden sonra ve ergenlik döneminden önce gelen, insanın gelişim dönemlerinden biridir. İnsanın gelişimi sürekli bir oluşumdur ve gelişim dönemleri, birbirini takip eder nitelikte olup kendine özgü gelişim ödevlerini barındırmaktadır. Gelişim ödevleri kavramı, R. Havighurst tarafından ortaya atılmış ve “*belli bir gelişim döneminde geliştirilmesi gereken özellikler ve davranışlar*” şeklinde tanımlanmıştır (Akbağ, 2019: 47). Bu ödevler, her dönemde üstesinden gelinmesi ve gerçekleşmesi gereken ödevlerdir. Başka bir ifadeyle insanın her dönemde tamamlaması gereken gelişim ödevleri bulunmaktadır. Bu gelişim ödevleri tamamlanmadığı takdirde, bireyin sonraki gelişim dönemlerinde bu eksiklikler kendini gösterebilir (Baymur, 2023: 76-78). Yani bu gelişim ödevleri, kendi döneminde başarılamaması durumunda bireyin mutsuz olmasına, uyum problemleri yaşamasına ve sonraki dönemlerde gerçekleşmesi beklenen görevlerin ortaya çıkmasında sorunlar yaşanmasına neden olacaktır (Akbağ, 2019: 47).

Psikoloji ve din psikolojisi literatüründe çocukluk dönemi denildiğinde 2-3 ile 11-12 yaş aralığındaki dönem kastedilmektedir. Bu yaş aralığı da kendi içinde ilk çocukluk dönemi/okul öncesi dönem ve son çocukluk dönemi/okul dönemi olmak üzere ikiye ayrılarak çalışılmaktadır. İlk çocukluk dönemi, 2-6 yaş aralığını kapsayan dönemdir. Son çocukluk dönemi ise 6 ile 11-12 yaş aralığını kapsayan dönemdir (Cüceloğlu, 2022: 344; Yavuzer, 2022: 85). Bu dönemde çocuktan el-göz koordinasyonunu gerçekleştirebilme, algı dünyasına giren nesneyi yakalama, tutma ve bırakma, konuşma becerisinde anlaşılır bir hâl alma, kendi başına yemek yeme ve giyinebilme, cinsiyetinin farkına varma, aile içinde ve akranlarıyla ilişki kurabilme ve iletişime geçebilme gibi gelişim görevleri beklenmektedir (Aydın, 2017: 43). Bu bakımdan ilk çocukluk dönemi; bireyin karakterinin oluşması, gelecek hayatının temellerinin şekillendirmesi (Köylü, 2004: 137), dinî duygunun oluşup dine bakışını ve dindarlığını etkilemesi özellikleriyle büyük önem arz etmektedir. Özellikle din, bireyin hayatını ve davranışlarını etkileyen bir unsur olduğu kadar bireyin kişilik gelişiminde de etkili olan bir olgudur. Bu açıdan ilk çocukluk döneminde din duygusunun incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu temel saikten yola çıkılarak bu çalışmada ilk çocukluk döneminde dinî gelişim konusu üzerinde durulmuştur. Başka bir ifadeyle bu dönemdeki dinî temayülün teşekkülü ve dinî gelişimin nasıl ve ne şekilde tezahür edeceği ele alınmıştır.

2. Kavramsal Çerçeve

Çalışmamızın bu bölümünde, özellikle araştırmayla doğrudan ilişkili olan din ve gelişim dönemlerinden çocukluk dönemi üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, çocukluk dönemi detaylı olarak ele alınmış ve özellikle ilk çocukluk (okul öncesi) dönemine odaklanılmıştır. Ayrıca, din psikolojisi perspektifinden din kavramı kısaca açıklanmaya çalışılmıştır. Bu yaklaşım, çalışmamızın temelini oluşturan konuların daha net ve anlaşılır bir şekilde sunulmasını amaçlamaktadır.

2.1. Din

Din, insanlık tarihi boyunca insanın toplum hayatında varlığını sürdüren temel bir olgu olmuştur. Toplumların inanç sistemlerini, değerlerini ve yaşam biçimlerini şekillendiren din, bireylerin manevi ihtiyaçlarına cevap vermekle kalmamış, aynı zamanda kültürel ve sosyal yapıların oluşumunda da etkili bir rol oynamıştır. Bu bağlamda din, bireysel ve toplumsal düzeyde insan hayatının ayrılmaz bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır (İçmeli, 2013: 67). Terim olarak ise dinin ortak bir tanımını yapmak oldukça zordur (Güner, 2018: 70-73). Çünkü bireyde yaşandığı şekliyle mistik ve subjektif özellikleri bulunan din, bireyden bireye farklı şekillerde tezahür etmektedir. Bu tezahür şekilleriyle dinî algı, dinî duygu, dinî tasavvur, dinî düşünce, dinî tecrübe ve dinî etki de bireyden bireye farklılık gösterebilir. Bu sebeple sosyal disiplin ve o disiplinlerdeki bilim insanlarının bakış açıları kadar din tanımı yapılmış olduğunu söylemek mümkündür. A. Şahin bu durumu, *“yüksek orandaki paylaşımı ve yadsınamaz etkinliğine rağmen, dinin ne olduğu veya olması gerektiği konularında bir fikir birliğine ulaşamadığı görülmektedir”* şeklinde özetlemiştir. O, aynı dine bağlı kişiler arasında bile inanç ve uygulama bakımından farklılıkların ortaya çıkabileceğini vurgulamıştır (Şahin, 2007: 15). Çalışmamızda örnek teşkil etmesi bakımından din psikolojisi perspektifiyle yapılan birkaç tanıma kısaca yer verilmiştir.

Dinin kelime anlamı; örf, anane, itaat, izlenilen yol, mücazat ve mükâfat, millet vb. anlamlara gelmektedir (Karacoşkun, 2021a: 62). İstilahî olarak; *“Tanrı veya tabiatüstü güç ve değerlere inanma ve bağlanma esasına ve kutsal düşüncesine dayalı kurum, kurallar, uygulamalar ve semboller düzeni ve bağımlılarına bir hayat tarzı öngören sistem demektir”* (Mehmedoğlu, 2022: 319). H. Hökelekli'nin, C. Geertz'den aktardığı üzere din; *“varoluş konusunda genel mahiyette kavramlar dile getiren ve insanlarda güçlü, derin ve kalıcı motivasyonlar ve ruhi eğilimler uyandıracak tarzda etkide bulunan bir semboller sistemidir”* (Hökelekli, 2011: 69-70). Yine din, doğaüstü bir güce ve güçlere inanmaktır. Bir başka tanımda din, insanın algı dünyasının üstünde bir gücün varlığını ve tezahürünü kabul etmektir (Peker, 2008: 29). Din, insanın hayatını bir bütün olarak kapsayan ve etkisi altına alan önemli bir anlam kümesidir (Şahin, 2025: 187). M. D. Karacoşkun, İslam âlimlerinin naslar ışığında yaptıkları şu din tanımını aktarmıştır: *“Din, her konuda insanları, akıllarını, irade ve isteklerini kullanarak, hayır olan şeylere götüren, böylece dünya ve ahiret saadetine ulaşmalarını sağlayan, peygamberler aracılığıyla Allah'ın gönderdiği ilahî esasların bütünüdür”* (Karacoşkun, 2021a: 62).

Netice itibarıyla sosyal bilimler alanının farklı disiplinlerinde çalışan bilim insanları, kendi bakış açıları bağlamında dine farklı yönden bakarak tanımlamışlardır. A. Şahin dine getirilen tanımlama farklılıklarını, *“şüphesiz dinin çok boyutlu ve kompleks yapısının da etkili olduğu söylenebilir”* değerlendirmesinde bulunmuştur (Şahin, 2007: 15). H. Hökelekli ise din tanımlarındaki bu farklılığı iki nedene bağlamıştır: Bunlardan ilki, dinin çok boyutlu ve çok yönlü bir gerçeklik olmasından dolayı indirgemeci bir yaklaşımla basit unsurlara ayrılamıyor olması iken ikincisi, bilim insanlarının dini anlama, algılama ve ele alış şekillerindeki farklılıktır

(Hökelekli, 2010: 23). Fakat asıl konumuz bu olmadığı için burada din psikologlarınca yapılan birkaç tanımın verilmesiyle iktifa edilmiştir.

2.2. İlk Çocukluk Dönemi

İnsan gelişiminin önemli bir evresini oluşturan çocukluk dönemi, ilk çocukluk dönemi ve son çocukluk dönemi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Okul öncesi dönem veya oyun çağı dönemi olarak da bilinen ilk çocukluk dönemi 2-6 yaşlarını kapsamaktadır. Bu döneme M. Moers tarafından öğrenme dönemi adı da verilmiştir (İçmeli, 2013: 68). İlk çocukluk dönemi, çocuğun dinî ilgisinin uyandığı ve dinî duygusunun oluşup gelecekteki dinî düşüncesinin temellerinin atıldığı dönemdir. Bu dönemde çocukların dinî algısı, yaşadıkları bağlamda söz, duygu ve davranışlarla yeni yeni oluşmaktadır. Çocuk bilişsel gelişim özelliğini tamamlayamadığı için sahip olmaya başladığı dinî algının muhtevasına vâkıf değildir (Karaca, 2010: 127).

Okul çağı olarak da bilinen son çocukluk dönemi ise 6 ile 11-12 yaşlarını kapsamaktadır. Başlıca gelişim kanunlarına göre gelişimin hızı her dönem için farklılık göstermektedir (Baymur, 2023: 70). İlk çocukluk döneminin başlarından itibaren fiziksel gelişim; boy, kilo ve kas gelişimi, bebeklik döneminden daha yavaş olsa da dönem boyunca bir istikrar kazanmakta ve denge içinde belli bir artış göstermektedir (Pınarcık vd., 2021: 89). İlk çocukluk dönemini de kısmen kapsayan beyin gelişimi, 5 yaşına kadar hızlı bir gelişim süreci izleyerek farklı gelişim alanlarının farklı zamanlarda ve farklı düzeylerde gerçekleştiğini göstermektedir. Bireylerdeki psikomotor gelişim, yetenek ve becerilerin gelişimi de belli bir sıra izlemektedir. Bebeklik döneminde oturma ve emekleme ile başlayan hareket kabiliyeti, ilk çocukluk döneminde yürüme ve koşma şeklinde ilerleme göstermektedir (Baymur, 2023: 70-71). Gelişim ödevleri bağlamında ilk çocukluk dönemindeki çocuğun; yürüme, koşma, konuşma, el-göz koordinasyonunu sağlama, kendi kendine yeme, kendi kendine giyinme, paylaşmayı öğrenme, cinsiyet farkları ile cinsiyet ahlakını öğrenme, kendini ve başkasını severek sevgisini göstermeyi öğrenme, çevresiyle uygun iletişim kurma, yaşadığı çevresel bağlamda doğru-yanlış kavramlarını öğrenme, vicdani bir duygu geliştirme, amaçları doğrultusunda gerekli araçları kullanma becerilerini geliştirmesi beklenmektedir (Baymur, 2023: 79; Karacoşkun, 2021b: 98-99). İlk çocukluk döneminde gerçekleşmesi gereken bu gelişim ödevleri, gerçekleştirildiği takdirde gelişim normal seyrinde başarılı bir şekilde devam ederken gerçekleştirilmediği veya gerçekleştirilemediği takdirde çocuğun gelişim basamakları sekteye uğrayacak olup bu eksiklik ileriki gelişim dönemlerine de yansiyabilir. Bu durumun yaşanmaması için ilk çocukluk dönemindeki çocuğun bu dönemdeki gelişim ödevlerini tam bir şekilde gerçekleştirmesine destek ve imkân tanınması oldukça önemlidir.

Ortaya konulan dinî gelişim kuramlarının çoğu bütünselliği sağlama açısından çocukluk ve ergenlik dönemleriyle birlikte ele alınmıştır. Bu çalışmada ise dinî gelişim kuramlarının yalnızca ilk çocukluk dönemiyle ilgili olan kısımlarına yer verilmektedir. Bu çerçevede D. Elkind'in 2-7 yaş aralığını kapsayan temsil arayışı dönemi, çocuktaki dil becerisinin gelişmesi bakımından önem arz etmektedir (Oruç, 2013: 975-976). E. Erikson'un psikososyal gelişim kuramında ise 18 ay-3 yaş aralığını kapsayan ikinci evre (özerkliğe karşı şüphe ve utanç) ile 3-6 yaş aralığını kapsayan üçüncü evre (girişkenliğe karşı suçluluk); çocuğun merak, taklit, kendi başına bir şeyler yapma gibi gelişim ödevlerine karşılık gelerek bu gelişim ödevlerini gerçekleştirmesi ve gerçekleştirememesinin sonuçlarına değinmektedir (Karacoşkun, 2021b: 102).

J. Piaget bilişsel (zihinsel) gelişim kuramında, zihinsel gelişimi dönemlere ayırmıştır. Bu dönemlendirmede işlem öncesi dönem/sezgisel düşünme dönemi, ilk çocukluk dönemi yaş aralığına tekabül etmektedir (Karacoşkun, 2021b: 103-105). J. Piaget bu dönem için operasyon öncesi dönem adını da kullanmaktadır (Cüceloğlu,

2022: 349-351). O, bu dönemi kendi içinde sembolik dönem ve sezgisel dönem olarak ikiye ayırarak izah etmektedir. Sezgisel dönemde çocuklarda (18/24 ay-4/5 yaş) dil ve kavram gelişimi hız kazanmaktadır. Buna bağlı olarak nesnelere ile semboller arasında ilişki kurma eğilimindedirler. Bu dönem, sembolik oyunun, büyüsel ve doğaüstü düşünce yapısının, animistik düşüncenin, yapaycılığın ve benmerkezciliğin hâkim olduğu bir dönemdir. Çocukluk döneminin sezgisel evresinde (4/5-6/7 yaş) ise sezgisel davranarak problem çözme eğilimindedirler. Yani çocuk, imgeler vasıtasıyla eylemde bulunur ve bu da bu yaştaki çocuk için başlı başına bir akıl yürütme olarak addedilebilir (R. Çeçen Eroğlu, 2019: 95-98).

J. Fowler'ın inanç gelişimi kuramında sezgisel/yansıtma (projektif) (Holm, 2018: 97) inanç evresi (Holm, 2018: 97), ilk çocukluk döneminin genel olarak bütün özelliklerini kapsamaktadır (Yüksel, 2021: 112-115). R. Goldman'ın, dinî düşünce gelişimi kuramının ilk basamağını oluşturan işlem öncesi/sezgisel düşünce olarak adlandırılan dönemler, 7-8 yaşına kadarki süreci kapsamaktadır (Yüksel, 2021: 115-116).

3-6 yaş aralığını kapsayan E. Harms'ın peri masalları evresi olarak isimlendirdiği bu evrenin en önemli noktası, ilk çocukluk dönemindeki animizm (canlılık) (Selçuk, 1990: 30), antropomorfizm (insan biçimcilik) (Karaca, 2010: 121) ve tabiatüstü özelliklerini içermesidir (Karaca, 2010: 126).

Animizm, "*cansız canlı gibi görme, cansız nesnelere yaşamsal öyküler yükleme eğilimi*" (Yavuzer, 2022: 85) olarak tanımlanabilmektedir. Mesela çocuk kapıya çarptığında kendi canı yandığı gibi kapının da canının yandığını düşünmektedir. Antropomorfizm, "*insana has özelliklerin insan dışı varlıklara atfedilmesi*" şeklinde ifade edilebilmektedir (Sönmez ve Nart, 2022: 580). İlk çocukluk döneminde sırasıyla yaşanan animizm ve antropomorfizm, çocuğun bu dönemde oluşan Tanrı tasavvurlarını da etkilemektedir. Çocuk animist ve antropomorfist özellikler göstererek yetişkinlerden ayrılmaktadır. Çocuklarda görülen bu farklılık, ilk çocukluk dönemindeki çocukta somut düşünme becerisinin henüz soyut düşünme becerisine dönüşmemesinden kaynaklanmaktadır.

Çocukluk döneminin 2-6 yaş ilk çocukluk dönemi ve 6-11/12 yaş son çocukluk dönemi olarak ikiye ayrılmasında kabul edilen genel yaş aralıkları bu şekilde olsa da bireyin içinde bulunduğu fiziki çevre, sosyo-kültürel ve ekonomik ortam değişiklikleri ile kalıtım, beslenme, sağlık vb. (Armaner, 1980: 80) farklılıklarından ötürü bu yaş aralıklarının değişebileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Bebeklik döneminde herhangi bir dinî duygu ve düşünce ortaya çıkamayacağı için dinî duygunun oluşması 2-6 yaş arası olan ilk çocukluk döneminde başlamaktadır.

3. Yöntem

Çalışmamızın bu kısmında çalışmanın konusu ve amacından kısaca bahsedilmiştir. Ayrıca çalışmada kullanılan yöntem, veri toplama ve analiz teknikleri ile çalışmanın sınırlılıklarından söz edilmiştir.

3.1. Çalışmanın Konusu ve Amacı

Hayatın en önemli dönemlerinden biri olan ilk çocukluk döneminde din duygusunun incelenmesi, çalışmamızın ana konusunu oluşturmaktadır. İlk çocukluk dönemindeki temel özellikler, çocukta din duygusunun teşekkülünde kaynaklık eden duygular ve dinî duyguyu etkileyen kaynaklar çalışmamızın tali konuları arasındadır.

Bu çalışmada ilk çocukluk döneminde dinî duygunun izlerinin araştırılması amaçlanmaktadır. Buna ek olarak ilk çocukluk döneminin temel özellikleri ile dinî duygunun oluşmasında etkili olan unsurların çalışılması amaçlanmaktadır.

3.2. Çalışmada Kullanılan Yöntem

Çalışmamızda nitel araştırma yaklaşımı kullanılmıştır. Yöntem olarak dokümantasyonel yöntem tercih edilmiştir. Kütüphane ya da arşiv araştırması yöntemi olarak da bilinen dokümantasyonel yöntemde daha önce üretilmiş olan bilgilerden yararlanılarak yeni çalışma kurgulanıp bir sonuca varılmaya çalışılmaktadır. Önceden üretilen bilgiden maksat, kitap, makale, yazılı ve görsel dokümanlar; kısaca arşiv belgeleridir (Kağıtçıbaşı, 2010: 66). Bu bağlamda çalışmamız, tasarlanmasından verilerin toplanıp yorumlanmasına kadarki süreçte, ilk çocukluk dönemiyle ilgili literatür taraması yapılarak kurgulanmıştır.

3.3. Çalışmada Kullanılan Veri Toplama Tekniği

Çalışmada ikincil verilerden yararlanılmıştır. İkincil veriler, daha önce başka amaçlarla toplanıp kullanılmış olan verilerdir (Altunışık vd., 2007: 64). Bu çerçevede, ilk çocukluk dönemiyle ilgili çalışmalara ve genel psikoloji çalışmalarına öncelik verilmiştir. Çalışmamızın ana konusu olan dinî duygunun ilk çocukluk dönemindeki yansımalarını izah etmek için ise din psikolojisi ve çocukluk döneminde dinî duygu ile ilgili çalışmalardan faydalanılmıştır.

3.4. Çalışmada Kullanılan Analiz Tekniği

Elde edilen verilerin analiz edilmesinde ise yine nitel veri analiz tekniklerinden betimsel analiz tekniği kullanılmıştır. Betimsel analiz tekniği, yararlanılan ikincil verilerden yola çıkılarak çalışmanın başlıklarının oluşturulması ve ardından her bir başlığın altına da uygun gelecek şekilde bilgilerin işlenip yorumlanmasına dayalı bir tekniktir. Bu teknikte, bir durumun veya olgunun, mevcut durumunun betimlenmesi gerektiği durumlarda mukayesesinin yapılması ve sebep-sonuç ilişkisinin ortaya konulması sağlanmaktadır (Altunışık vd., 2007: 268; Karagöz, 2021: 980).

3.5. Çalışmanın Sınırlılıkları

Çalışmamızın sınırlılıklarını, 2-6 yaş aralığını kapsayan ilk çocukluk dönemindeki dinî duygunun teşekkülü, izleri, gelişmesi ve yaşanması oluşturmaktadır.

4. İlk Çocukluk Döneminde Dinî Gelişim

Psikoloji alan yazınında yapılan bazı araştırmalara göre çocukluğun ilk 6 yılında bireyin gelişiminin %90'ının tamamlandığı belirtilmektedir (Köylü, 2004: 137; Oruç, 2013: 76). Bireyin gelişiminin bütün yön ve yanlarına doğrudan etkisi görüldüğü üzere din ile ilgili duygunun gelişimi de onun bir bütün olarak gelişmesinde doğrudan etki eden unsurların başında gelmektedir. Bu duygu, ilk çocukluğun henüz başlarında ortaya çıkmaktadır. Yani çocuğun 2 yaşında dinî inanç ve dinî davranışlara ilgi duymaya başlamasıyla din duygusunun gelişimi oluşmaya başlamaktadır (Şimşek, 2004: 215). Ancak çocukta, dinî söz, duygu ve davranışların izleri 3 yaşından itibaren görülmeye başlamaktadır (Karaca, 2010: 120). Başka bir ifadeyle bireyin duygu, düşünce, tutum ve davranışı ilk çocukluk döneminde şekillenmeye başlamaktadır (Şimşek, 2004: 207).

2-6 yaş aralığındaki çocukta önce kavramlar gelişmektedir. Fakat 7 yaşından önceki çocuklar, kavramların kastedilen manalarını kavrayamazlar (İçmeli, 2013: 70). Çünkü bu dönem, yukarıda kısaca zikredildiği üzere J. Piaget'in sembolik ve sezgisel evrelere ayırarak ele aldığı işlem öncesi döneme tekabül etmektedir (R. Çeçen

Eroğlu, 2019: 95). Çocuklarda din duygusunun oluşumu da öncelikle kavramlar çerçevesinde meydana gelmektedir. Çocukların bu dönemde edindikleri kavramlar, sonraki gelişim döneminde oluşacak olan dinî düşüncenin kaynağını oluşturmaktadır (Bilici, 2012: 196). Bu sebeple çocuğun içinde bulunduğu dönemin gelişim özellikleri bilinmeden dinî duyguları anlaşılabilir (Güner, 2018: 71).

İlk çocukluk döneminin gelişimsel özellikleri ve temel dinî vasıfları olan taklit, nüve, fitrat, istidat ve kabiliyet; dinî duygu ve düşüncenin temelini oluşturmaktadır (Bilici, 2012: 191). 2-6 yaş aralığındaki çocuklarda en belirgin özellik taklittir. İlk çocukluk dönemi, çocuğun bilişsel yapısındaki gelişme (Yavuz, 1992: 22) sonucunda, çocuk gördüğü ve duyduğu şeyleri bilinçsiz olarak taklit etmektedir (Şimşek, 2004: 209). Çocuktaki taklidin kaynağı konusunda iki temel tartışma vardır: Bunlardan ilki, taklidin içgüdüsel veya doğuştan sahip olunması bahsi iken ikincisi taklidin sonradan ve başkalarının davranışlarından öğrenilmesidir (Yavuz, 2012: 100-101). Netice itibarıyla taklidin kaynağı hangisi olursa olsun taklit, ilk çocukluk dönemi için son derece önemli bir özelliktir. Taklit evresindeki çocuğun ilk ve en büyük rol modeli anne-babasıdır.

Çocukluk döneminde öne çıkan bir başka duygu, merak duygusudur. Merak duygusu, ilk çocukluk dönemi çocuklarının bir diğer özelliğidir. Çocuk her şeyi merak etmektedir. Aynı zamanda kolay inanılabilirlik, diğer bir ifadeyle düşünmeden kabul özelliğine sahip çocuk; duyduklarına inanmakta ve onların etkisinde kalmaktadır. Düşünmeden kabul özelliğine sahip olan çocukta dinî duygu, dinî düşünceden önce gelmektedir. Dolayısıyla çocuk, akıl yürütmeden inancı kabul etmektedir (Şimşek, 2004: 213). Bundan dolayı yetişkinler, çocukların sorduğu dinle ilgili soruları önemseyip kısa ve doğru olarak cevaplamaya çalışmalıdır (İçmeli, 2013: 71). Çünkü A. B. Bilici'ye göre ilk çocukluk dönemindeki "*küçük çocukların Tanrı hakkındaki soruları, varlığı hakkında değil mahiyeti hakkındadır*" (Bilici, 2012: 195).

Allah'ı insan biçiminde tahayyül etmek, insan biçiminde görmek anlamına gelen antropomorfizm bu döneme özgü bir başka özelliktir. Çocuk, henüz soyut konu ve olguları algılama kabiliyetine sahip değildir (Karaca, 2010: 168). Bu dönemde çocuk, yavaş yavaş kendi zihninde bir Tanrı tasavvuru oluşturmaya başlamaktadır. Fakat henüz somut düşünmeden soyut düşünme becerisine geçemeyen 2-6 yaş aralığındaki çocuk, yetişkinlerdeki gibi bir Tanrı tasavvuru oluşturamamıştır.

İlk çocukluk döneminde oluşmaya başlayan bireydeki Tanrı tasavvurunu şekillendiren 5 faktör bulunmaktadır: Anne-baba ilişkileri ile diğer önemli kişi ve gruplarla ilişkiler, kendilik kavramı veya öz saygıya ilişkin duygular, Tanrı konusundaki öğrenim ile Tanrı'nın insanlıkla ilişkisi, dinî uygulamalar (dua, ibadet, kutsal metin okumaları, dinî tartışmalar) ve kişinin kendi düşünceleridir (Mehmedoğlu, 2010: 172). D. Heller tarafından yapılan bir çalışmada çocukların Tanrı tasavvurlarının 6 tür olduğu görülmüştür: Arkadaş-dost Tanrı tasavvuru, kızgın ve canî Tanrı tasavvuru, gökyüzünde/uzak yerde bulunan Tanrı tasavvuru, tutarsız (bazen iyi bazen kötü) Tanrı tasavvuru, kral/süpermen Tanrı tasavvuru, terapist (iyileştirici) Tanrı tasavvurudur (Köylü, 2004: 145-147).

İlk çocukluk döneminin öne çıkan bir başka özelliği de benmerkezci olmasıdır. Benmerkezcilik, bireyin etrafında olup biten her şeyin kendisi için olduğuna inanmasıdır (R. Çeçen Eroğlu, 2019: 96). Egoantrik (benmerkezci) özellikte olan 2-6 yaş çocuğu için Tanrı onunla ilgili olduğu müddetçe anlamlıdır. Yani Tanrı onun istediğinin olmasını sağlıyorsa iyi, istediğinin olmasını sağlamıyorsa kötüdür.

Duygu kavramı "*içinde haz ve elem unsurları bulunan her çeşit ruhsal olaylar*" (Pazarlı, 1982: 92) şeklinde tanımlanabilmektedir. Başka bir ifadeyle bireyin içinden geçen temayülleri ve hallerini ifade etmek için kullanılan duygu, onun subjektif yönünü yansıtan temel fenomendir (İçmeli, 2013: 72). Bütün duyguların etkisiyle

oluşan ve evrensel bir özellikte olan din duygusu ise insanın psikolojik, sosyal vb. yönlerine hitap etmekte olup dinin insandaki yansıması olarak düşünülebilir (Koçak ve Kayıklık, 2019: 693). Bu bağlamda “*Din duygusu, bir insanın kutsal tanıdığı varlık karşısında duygulanması ve duyarlılığıdır*” (Pazarlı, 1982: 94). Aynı zamanda “*Din duygusu, diğer duygular gibi insanın tabiatında ve yaratılışında mevcut olan bir duygudur. Yaratılış gereği, bütün insanlar, potansiyel olarak aynı özelliklere sahip olduğuna göre, din duygusu da bütün insanlarda görülebilen bir özelliğe sahiptir*” (Bilici, 2012: 198). A. Bahadır, araştırmacıların büyük bir çoğunluğuna atfen din duygusunun doğuştan yüce bir varlığa inanma ihtiyacı ve dinî bir hazırlığın varlığından söz etmiştir. Ayrıca o, dinî kabiliyet ve eğilim olarak ifade edilen bu kavramı İslam literatüründeki fitrat kavramıyla ifade edildiğini ve insanın, doğuştan itibaren fitratı gereği yaratıcısını tanıma ve bağlanma eğiliminin olduğunu belirtmiştir (Bahadır, 2010: 47).

Dinî duygunun bireylerde ortaya çıkış şekilleri ise bireyin kişisel deneyimlerine, çevresel koşullara ve gelişim dönemine bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Dinî düşünce, dinî bilgi etrafında şekillenen, bireyin zihninde yer edinen düşüncedir. Dinî duygu ve dinî düşünce insanın gelişimine bağlı olarak bir döngü içerisindedir. Soyut düşünmenin gelişmediği ilk çocukluk döneminde bireyde, dinle ilgili sezgisel veya içgüdüsel bir duygu bulunmaktadır. Sonrasında soyut düşünme becerisinin kazanılmasıyla insan o zamana kadarki duygularını sorgulamaya başlar. Bu sorgulama sonucunda dinî duygu, dinî düşünceye dönüşmez; ancak dinî duygu, bireyin dinî düşüncelerini etkiler ve bu düşünceler de dinî duyguların yeniden şekillenmesine katkıda bulunur. Bu süreç, bireyin gelişim süreci boyunca karşılıklı bir döngü şeklinde devam eder. Başka bir ifadeyle sorgulama sürecinin olumlu ya da olumsuz sonuçlanmasına göre dine karşı olumlu ya da olumsuz özellikte yeni bir dinî duygu tekrar kazanılır. Bu bakımdan dinî duygu, dinî düşünceyi ve dinî düşünce de dinî duyguyu etkilemektedir.

Oldukça genel bir anlamda kullanılan inanma ihtiyacı kavramı, insanın kutsallık atfedebileceği aşkın bir varlığa yönelmesini ifade etmektedir (Bahadır, 2010: 48). İnanma ihtiyacı bağlamında İslam’da kullanılan fitrat kavramı ise Allah’ın yaratılıştaki her insana belirlemiş olduğu değişmesi kabil olmayan farklı inanç ve buna bağlı olarak gelişen nihai mutluluk veya bedbahtlıktır (Hökelekli, 1996). W. James, bu konuda yaptığı araştırmalarla din duygusunun diğer bütün duygular gibi insanda bulunduğu ve bunun tabii olduğu sonucuna varmıştır. Din psikolojisi alanında araştırmalar yapan T. Flournoy, K. Girgensohn, H. Delacroix, M. Scheler ve H. Bergson gibi diğer psikologlar da din duygusunun fitriliğini kabul etmektedirler (Pazarlı, 1982: 95).

İnsanın inanmaya meyilli doğması ve inanç eğiliminin bütün insanlarda evrensel olması önceden beri tartışılmaktadır (Oruç, 2013: 973). Çocukların potansiyel inanma yetisiyle dünyaya gelmeleri, son zamanlarda yapılan çalışmalarda “inanç geni”, “Tanrı noktası”, “Tanrı’yı arama geni” olarak da isimlendirilen “Tanrı geni” şeklinde ortaya konulmuştur. “*Tanrı Geni*” başlıklı bir kitap yazmış olan D. Hamer, Tanrı genini bulduğunu iddia ederek (Bahadır, 2010: 51) insanda bulunan genlerin birden fazlasının din ve maneviyatla ilgili olduğunu ve insanın genetik olarak maneviyata meyilli bulunduğunu söylemektedir (Atik, 2015: 72). Nöroloji alanında yapılan dinî-mistik çalışmalar sonucunda nöroteoloji alanı ortaya çıkmıştır. 1990’lı yılların başlarında nöroteoloji alanında ilk çalışmayı yapan nöropsikolog M. Persinger ve 1997 yılında nörolog V. S. Ramachandran ile arkadaşları insanın beyninde yaratılıştan beri var olduğu iddia edilen “Tanrı noktası” üzerinde araştırmalar yapmışlardır (Bahadır, 2010: 49). Nöroteoloji alanında A. Newberg tarafından yapılan başka bir araştırmada ise “*Tanrı’nın beyin sabit bir parçası olduğu*” ileri sürülmüştür (Bahadır, 2010: 49).

7 yaşına kadar çocukta dinî bir nitelik görülemeyeceğini ileri süren yaklaşımların aksine bugün, ilk çocukluk döneminin dinî gelişimin temeli olduğunu söyleyen yaklaşımlar da vardır. Birbirinden farklı bu görüşler üzerinde son zamanlarda yapılan çalışmalar, ikinci görüşü destekleyen nitelikte gelişmektedir (Oruç, 2013: 971). K. Yavuz'un belirttiği üzere, "*Farklı derecelerde görünse bile çocuklarda dinî ilgiler mevcuttur. Her ne kadar öğrenim hazırlığı ve imkânına göre ilgilerin ve isteklerin ortaya çıkmasında farklılıklar oluyorsa da bunların yedi yaşından önce uyanmaya başladığı bir gerçektir*". (Yavuz, 2012: 57) Bu konuda E. Spranger ise "*dinî yaşayışın çocuğun ruhuna...içgüdülerden doğal olarak doğup geliştiğine kesin olarak bakılabilir*" demektedir (Yavuz, 2012: 30). Özellikle C. İçmeli'nin aktardığına göre Belçikalı psikolog A. Vergote, "*çocukta büyük bir dinî hazırlık ve doğal bir din yeteneği bulunduğu ve 4. yaşın 'dinî dünyaya ilginin' altın yaşı*" olduğunu belirtmektedir (İçmeli, 2013: 69).

Çocuklarda Tanrı tasavvuru ve din duygusunun gelişimi, dinî duyguya kaynaklık eden ve dinî duyguyu etkileyen faktörler ile şekillenmektedir.

5. İlk Çocukluk Döneminde Din Duygusunu Etkileyen Etmenler

Geçmişten günümüze süregelen tartışmalar ve yapılan araştırmalar sonucunda görülmüştür ki dinî duygu, insanda yaratılıştan beri bulunmaktadır. Lakin bu duygunun başlangıçtan beri bulunması sonrasında kendi kendine gelişeceğini göstermemektedir (Bahadır, 2010: 201). Bireyde potansiyel olarak var olan bu duyguyu etkileyen bazı etmenler bulunmaktadır.

5.1. Dinî Duyguya Kaynaklık Eden Duygular

İnsanda var olan bütün duygular birbiriyle etkileşim halindedir. Bu sebeple insandaki duygular dinî duyguyu oluşturmada ve etkilemektedir. "*İnsanın manevi dünyasının şekillenmesinde etkin olan bu duygular çok çeşitli kategorilere ayrılabilirdiği gibi temel olarak bencil, özgeci ve ideal duygular olarak 3 değişik çerçevede değerlendirilebilir*" (Bilici, 2012: 199). İdeal duygular, varoluştan itibaren insanda bulunmasına rağmen içinde bulunduğu aile, çevre gibi dış faktörlerle değişebilir ve gelişebilir özelliktedir (Bilici, 2012: 199-200). Bu sebeple dinî duyguyu, ideal duygu olarak ele almak mümkündür.

Dinî duyguya temel olarak sevgi, korku, güven ve bağlılık/bağımlılık gibi duygusal faktörler kaynaklık etmektedir (Oruç, 2010: 76). 2-6 yaş dönemindeki çocuklarda duygusal boyut, düşünsel boyuttan önce gelişmektedir. D. Cüceloğlu'na göre bu dönemdeki çocuğun 6 temel gereksinimi; dokunulma, güven, yapı/düzen, sosyalleşme, uyarılma ve kendini değerli görme (Cüceloğlu, 2015: 116) iken H. Yavuzer'e göre en önemli gereksinimler; emniyet, güven, dayanma, korunma, sığınma, kabul görme, teslim olma ve sevilme gibi ihtiyaçlardır (Yavuzer, 2022: 90).

İnsanlık sürecinin en saf hallerinde olan çocuk sevgiye ihtiyaç duymaktadır. Bu dönemde sevgi ihtiyacı karşılanan çocukta ileriki dönemlerde güven ve bağlanma duygusu olumlu gerçekleşirken, sevgi ihtiyacı karşılanmayan çocukta ise güven ve bağlanma duygusu ya gerçekleşmez ya eksik gerçekleşir ya da olumsuz gerçekleşir. J. W. Fowler, dindarlığın gelişimi kuramında "faith" kavramı ile güven duygusunun önemini belirtmektedir (Holm, 2018: 96). J. Bowlby'nin bağlanma- ilgi teorisine göre 3 çeşit bağlanma vardır. Bunlar; Güçlü bağlanma, kararsız bağlanma ve zayıf bağlanmadır (Holm, 2018: 103). Güven ve bağlanma duygularının temelini oluşturan sevgi ihtiyacı; çocuğun Tanrı sevgisi, Tanrı'ya güven ve bağlanma duygularını da ciddi anlamda oluşturmaktadır (Eldeleklioğlu, 2019: 147-148; Hökelekli, 2011; Karaca, 2020).

Korku duygusu, doğrudan değil dolaylı olarak dinî duyguya kaynaklık etmektedir. Zira çocuğun aile ve çevresinden maruz kaldığı dinî korkutma (Allah taş yapar vb.) çocukta dolaylı olarak dine karşı bir korku yaratmaktadır. Özellikle 3-5 yaş aralığı, çocuklarda korku duygusunun yoğun yaşandığı dönemdir (İçmeli, 2013: 68). Bu dönemde bir de dinî kavram ve konuların nesnelleştirilmesiyle yaratılan korkulara maruz kalan çocuğun dinî duygusu, olumsuz anlamda etkilenmektedir. Bu korku kaynaklı bireyde oluşan din veya kutsal nesne korkusuna “hagiophobia” denilmektedir (Güner, 2018: 72). Korku duygusu da tıpkı sevgi duygusu gibi güven ve bağlanma duygularının temelini oluşturarak Tanrı sevgisi, Tanrı korkusu, Tanrı’ya güven ve bağlanma duygularına kaynaklık etmektedir.

Dinî duyguya kaynaklık eden sevgi ve korku duygusu, aynı zamanda dinî inancın temellerini oluşturan iki esas duygu faktörüne de kaynaklık etmektedir. Bunlar; Tanrı korkusu ve Tanrı sevgisidir (Bilici, 2012: 203). Çocukta bu duygular bağlamında oluşan Tanrı korkusu ve Tanrı sevgisi sonucunda dinî duygu ve davranışlar olumlu veya olumsuz yönde şekillenmektedir.

Çocukta güven duygusunun temellerini oluşturan ilk olay, bebeklik döneminde annesiyle veya temel bakıcısıyla kurduğu ilişkidir. Bu ilişkide, çocukta anneye veya temel bakıcıya karşı olumlu ya da olumsuz olarak bir güven duygusu gelişir (Bilici, 2012: 205; Oruç, 2010: 83-85). Güven duygusundan yoksun büyüyen bir çocuk, hayatının bütün aşamalarında güven ve bağlanma problemi yaşayabilir. Bu konuda çalışmalar yapan D. Kirkpatrick, çocuğun bağlanma stiline gelecekte Tanrı ile ilişkisini şekillendirdiğini ifade etmektedir (Atik, 2015: 735). F. Schleiermacher’in görüşüyle güven duygusu, “*dinsel yaşayışın esas çekirdeğini oluşturup biçimlendiren Tanrı’nun yardımına sığınma hissine çok benzer*” (Armaner, 1980: 81). Çocukta güven duygusunun olumlu gelişmesi Tanrı’ya bağlanmayı kolaylaştırırken güven duygusunun olumsuz gelişmesi ise Tanrı’ya bağlanmayı zorlaştırmaktadır. Bu açılarından güven duygusunun gelişimi, dinî duygunun gelişimine kaynaklık etmektedir (Karaca, 2023: 224-226).

Bağlılık bilinçli şekilde gelişirken bağımlılık bilinçsizce gelişmektedir. Bu bilgi merkeze alınarak; 2-6 yaş aralığındaki çocuğun hayatını idame ettirebilmesi ve ihtiyaçlarının karşılanması gibi gereksinimlerden anne-babasına veya temel bakıcısına bağımlı olduğu söylenebilir. Bu gereksinim dönemlerinde çocuğun bağımlılık ihtiyacına verilen karşılık, sonraki gelişim dönemlerinde oluşan bağlılık duygusuna şekil vermektedir. Bağlılık, bireye bir anlam ve hayat amacı vererek dinî duygunun gelişimine büyük katkı sağlamaktadır (Cüceloğlu, 2015: 116).

5.2. Dinî Duyguyu Etkileyen Faktörler

Başlıca gelişim kanunlarına ve dinî gelişim özelliklerine göre gelişim hem iç hem de dış faktörler tarafından etkilenmektedir (Baymur, 2023: 71). Dinî duyguyu içeriden etkileyen faktörler duygular iken dışarıdan etkileyen faktörler ise aile, çevre gibi unsurlardır. Bu bağlamda yapılan çalışmalarda, dinî tutum ve davranışları etkileyen en önemli faktörün ilk çocukluk dönemindeki aile ilişkileri olduğu ortak sonucuna ulaşılmıştır (Bahadır, 2010: 61). Din duygusunun gelişimini, sadece 2-6 yaş aralığındaki ilk çocukluk döneminde etkilemekle kalmayan bu faktörler, bireyin bütün hayatını etkilemesine rağmen; din duygusunun gelişimini, dinî duyguyla tanışma evresi olması sebebiyle en çok ilk çocukluk döneminde etkilenmektedir. İlk çocukluk döneminde dinî duygudan önce dinî ilgi oluşmaktadır. Dinî ilgi sırasıyla aile, çevre ve iletişim araçları yoluyla oluşmaya başlamaktadır (İçmeli, 2013: 66-68). Yani dinî duygunun şekillenmesi çocuğun öğrenme ve büyüme ortamına göre değişkenlik göstermektedir (Bilici, 2012: 198). Çocuğun yaşadığı ortamda dinî bir kavram, örnek veya uygulama yoksa dinî duygu oluşamaz. Yani dinî duygunun oluşması için çocuğun içinde bulunduğu ortamda dinî şey ve şeylerin olması gerekir.

Eğer çocuk, dinî şey ve şeylerle hiç karşılaşmaz ve dine karşı bir ilgi geliştiremezse; çocukta bir ihtiyaç, boşluk hissi ve sorgulamalar oluşması mümkündür. Fakat bunlar dinî duygu olarak adlandırılmaz. Yani dindar bir ortamda yetişen çocuklarda dinî ilginin başlangıcı ve dinî duygunun uyanması erken yaşlarda görülürken (Şimşek, 2004: 211-212) tam zıddı bir ortamda yetişen çocuklarda bu durumlar olumlu veya olumsuz anlamda daha geç görülmektedir. Görüldüğü üzere her iki zıt ortamda yetişen çocuklarda olumlu veya olumsuz olarak bir dinî duygunun varlığı söz konusudur. Çünkü hiçbir bireyde dinî duygunun görülmemesi mümkün değildir.

Okul öncesi dönem olarak da adlandırılan ilk çocukluk dönemine tekabül eden 2-6 yaş aralığında çocukların temel çevreleri sırasıyla; aile, görüşülen insanlar (akraba, komşu vb.), park gibi yerlerdeki akranları olurken son zamanlarda 3 yaşlarına kadar düşen ama özellikle 4, 5 ve 6 yaşlarını kapsayan kreş ve anaokulu süreci bulunmaktadır. Bu süreçlerde çocuk, tıpkı okul döneminde olan çocuk gibi gelişim göstermekte ve dinî ilgi ile din duygusunun gelişimini etkileyen yeni bir çevre kazanmış olmaktadır.

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere günümüzde birçok ülkede çalışan annelerin artması ve geniş aile yaşamından çekirdek aile yaşamının yaygınlaşması sonucunda, okul öncesi dönemi olarak da adlandırılan ilk çocukluk dönemindeki çocuğun yıllarının büyük çoğunluğu okul öncesi eğitim kurumlarında geçmektedir (Selçuk, 1990: 67). Türkiye’de fonksiyonlarına göre ayrılan okul öncesi eğitim kurumları; kreş (0-2 yaş), yuva (2-4 yaş), anaokulları ve anasınıfları (4-6 yaş) şeklindedir (Selçuk, 1990: 67-68).

Sonuç

Çocukluk dönemi, bebeklik dönemi ile ergenlik dönemi arasındaki dönemdir. Bu dönemde birey, bedensel, ruhsal ve sosyal açıdan henüz ergenliğe erişmemiştir. Psikologlar bu dönemi kendi içinde iki evreye ayırarak incelemektedir. Bunlar; okul öncesi dönem olarak bilinen ilk çocukluk dönemi ve okul çağı olarak bilinen son çocukluk dönemi. Bu dönem, bireyin karakterinin oluşması, gelişmesi ve sonraki dönemlerdeki hayatının temellerinin atıldığı önemli bir dönemdir. Bu bakımdan çocukluk dönemi, din duygusunun ve dinî duygunun kazanılmasında büyük bir rol oynamaktadır. Çünkü din, bireyin bir bütün olarak hayatını etkilemekte ve davranışlarını şekillendirmektedir. Aynı şekilde din, kişilik gelişiminde de önemli bir etkiye sahiptir.

İlk çocukluk döneminde din duygusunun uyanış yaşı olarak 3 yaş kritik yaş olarak kabul edilmektedir. Bu yaşlardan itibaren çocukta, dinî konulara merak uyanmaya başlamaktadır. Çocuklar, din ve dinle ilgili konularda sık sık sorular sorarak merak duygusunu gidermeye çalışmaktadır. Bireyin aynı zamanda zihinsel, bedensel, sosyal vb. gelişimi bakımından da önemli bir dönem olan ilk çocukluk dönemi, kişilik gelişimi için de kritik bir dönemdir. Kişiliğinin temellerinin atıldığı bu dönemin çocuklarına, tıpkı diğer alanlarda olduğu gibi dinî konulardaki sorularına da doğru, doyurucu ve anlaşılır bir dil kullanarak bilgilerin özenle verilmesi önemlidir.

Bu dönemde öne çıkan duygular; sevgi, korku, güven, bağlılık vb. duygulardır. Dinî konularda verilen bilgilerde ve izlenen davranışlarda özellikle sevgi motifinin kullanılması değerli görülmektedir. Çünkü sevgi motifi ile yaklaşılan birey, Allah ve etrafında gelişen inanç öğelerine sevgiyle yaklaşmaktadır. Sevgi merkezli güven içerisinde kurulan bilhassa anne-babayla kurulan ilişkiler, bireyin sonraki süreçte din ve dinî değerlerle kurduğu ilişkiyi de doğrudan etkilemektedir. Buradan hareketle ilk çocukluk döneminde bireyin din duygusunu etkileyen faktörler, başta aile, yakın akraba, akran grubu ve okul öncesi eğitim kurumları şeklinde öne çıktığını belirtebiliriz.

Kaynakça

- Akbağ, M. (2019). Gelişim psikolojisi konularına giriş: kavramlar, ilkeler, dönemler. M. E. Deniz (Ed.). *Eğitim psikolojisi* (12. baskı) içinde (s. 27-56). Ankara: Pegem Akademi.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S. ve Yıldırım, E. (2007). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri: SPSS uygulamalı* (5. baskı). Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Armaner, N. (1980). *Din psikolojisine giriş*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Atık, A. (2015). Dinî gelişim kuramlarına din eğitimi bağlamında genel bir bakış. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 728-743.
- Aydın, B. (2017). Gelişimin doğası. B. Yeşilyaprak (Ed.). *Eğitim psikolojisi: gelişim-öğrenme-öğretim* (17. baskı) içinde (s. 29-55). Ankara: Pegem Akademi.
- Bahadır, A. (2010). Dindarlığın kaynakları. *Din psikolojisi* içinde (s. 46-69). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Baymur, F. (Balkış). (2023). *Genel psikoloji* (14. baskı). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Bilici, A. B. (2012). Çocukta dinî duygunun teşekkülü. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14(1), 189-219.
- Cüceloğlu, D. (2015). *İçimizdeki çocuk* (51. baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Cüceloğlu, D. (2022). *İnsan ve davranışı* (43. baskı) İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Çeçen Eroğlu, R. (2019). Bilişsel gelişim ve dil gelişimi. M. E. Deniz (Ed.). *Eğitim psikolojisi* (12. baskı) içinde (s. 83-136). Ankara: Pegem Akademi.
- Eldeleklioğlu, J. (2019). Kişilik gelişimi. M. E. Deniz (Ed.). *Eğitim psikolojisi* (12. baskı) içinde (s. 137-163). Ankara: Pegem Akademi.
- Güner, F. (2018). Çocukta dinî duygu ve gelişimi. *Diyanet Dergisi* 336, 70-73.
- Holm, N. G. (2018). *Din psikolojisine giriş* (3. baskı). (A. Bahadır, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Hökelekli, H. (1996). Fıtrat. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslam Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fitrat> adresinden erişildi.
- Hökelekli, H. (2010). Din, dindarlık ve boyutları. H. Hökelekli (Ed.). *Din psikolojisi* içinde (s. 23-44). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Hökelekli, H. (2011). *Din psikolojisi* (9. baskı). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İçmeli, C. (2013). Çocukta dinî duygu ve düşüncenin gelişmesi. *Konuralp Tıp Dergisi*, 3(5), 66-75.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (2010). *Günümüzde insan ve insanlar: sosyal psikolojiye giriş* (12. baskı). İstanbul: Evrim Yayınları.
- Karaca, F. (2010). Dindarlığın gelişimi. H. Hökelekli (Ed.). *Din psikolojisi* içinde (s. 118-144). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Karaca, F. (2020). *Din psikolojisi* (4. baskı) Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık.
- Karaca, F. (2023). *Dinî gelişim teorileri*. İstanbul: KDY Akademi.
- Karacoşkun, M. D. (2021a). Din psikolojisi bilimi ve Türkiye'deki gelişimi. M. D. Karacoşkun (Ed.). *Din psikolojisi el kitabı* (6. baskı) içinde (s. 59-74). Ankara: Grafiker Yayınları.

- Karacoşkun, M. D. (2021b). Gelişim kuramlarına ve dönemlerine genel bir bakış. M. D. Karacoşkun (Ed.). *Din psikolojisi el kitabı* (6. baskı) içinde (s. 95-108). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Karadoğan, U. C. (2019). “Çocuk ve Çocukluk” kavramının tarihsel süreçte değerlendirilmesi. *Çocuk ve Medeniyet*, 4(7), 195-226.
- Karagöz, Y. (2021). *SPSS AMOS META uygulamalı nitel-nicel-karma bilimsel araştırma yöntemleri ve yayın etiği* (3. baskı). Ankara: Nobel Yayınları.
- Koçak, A. ve Kayıklık, H. (2019). Duygular bağlamında din duygusu ve dinî duygular. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(2), 685-712.
- Köylü, M. (2004). Çocukluk dönemi dinî inanç gelişimi ve din eğitimi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45(11), 137-154.
- Mehmedoğlu, A. U. (2010). Tanrı tasavvurları. *Din psikolojisi* içinde (s. 168-190). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Mehmedoğlu, A. U. (2022, Ekim). *Din* (İlahiyat). Sosyal Bilimler Ansiklopedisi. TÜBİTAK Bilim Yayınları.
- Oruç, C. (2010). Okul öncesi dönemde dinî duyguların kökenleri ve gelişimi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10(3), 75-96.
- Oruç, C. (2013). Erken çocukluk dönemi dinî gelişim teorileri bağlamında din eğitimi. *International Periodical For The Languages and History of Turkish or Turkic Volume*, 8(8), 971-987.
- Pazarlı, O. (1982). *Din psikolojisi* (3. baskı) İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Peker, H. (2008). *Din psikolojisi* (2. baskı) İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Pınarcık Sakaryalı, Ö. ve Yıldırım, Y. (2021). Fiziksel gelişim. Ö. Pınarcık Sakaryalı (Ed.). *Eğitim psikolojisi* içinde (s. 57-107). Ankara: Eğiten Kitap Yayınları.
- Selçuk, M. (1990). *Çocuğun eğitiminde dinî motifler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sönmez, F. ve Nart, S. (2022). Antropomorfizm: kavramının tarihi, teoriler ve tüketici davranışları bağlamında bir literatür incelemesi. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 580-613. doi:<https://doi.org/10.54282/inijoss.1121405>
- Şahin, A. (2007). *Ergenlerde dindarlık ve benlik*. Konya: Adal Ofset.
- Şahin, A. (2025). Ergenlerde Dindarlık-benlik saygısı ilişkisi. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/19, 187-198.
- Şimşek, E. (2004). Çocukluk dönemi dinî gelişim özellikleri ve din eğitimi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4(1), 207-220.
- Yavuz, K. (1992). *Çocuğun dünyası ve gelişme*. İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları.
- Yavuz, K. (2012). *Çocukta dinî duygu ve düşüncenin gelişmesi* (3. baskı). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Yavuzer, H. (2022). *Çocuk psikolojisi* (47. baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Yüksel, A. Ş. (2021). Dinî gelişim. *Din psikolojisi* (6. baskı) içinde (s. 109-126). Ankara: Grafiker Yayınları.